

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – Несвідомі психічні процеси.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План.

1. Неусвідомлені психічні процеси.
2. Загальна характеристика та класифікація неусвідомлених психічних процесів.
3. Неусвідомлені механізми свідомих дій.

Рекомендована література:

1. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
2. Максименко С.Д. Загальна психологія. Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
3. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
4. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
5. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.
6. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посібник. К.: Академвидав, 2011. 465 с.
7. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
8. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
9. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.: Кондор, 2012. 576с.
10. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К. Центр учбової літератури, 2012. 296 с. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
11. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
12. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>

Текст лекції.

1. Неусвідомлені психічні процеси.

Свідомості можна протиставити не тільки поведінку (як внутрішньо спостережуваному - зовні спостережуване), але і неусвідомлені, або несвідомі, психічні процеси.

Неусвідомлені психічні процеси стали особливо інтенсивно вивчатися з початку нашого століття. Вже перші результати цього вивчення фактично завдали смертельного удару по психології свідомості, цілком сумірний з тим, який вона отримала з боку біхевіоризму. Знайомство з неусвідомленими процесами необхідне для повнішого уявлення про те як супроводжувався пошук і уточнення предмету психології.

Проте оскільки до "неусвідомленого психічного" зверталися в різний час дуже різні учені, викласти цю тему, простежуючи розвиток якогось одного напрямку або однієї теорії, неможливо. Тому ми спробуємо систематичний спосіб викладення.

Метою лекції буде: знайомство з *фактами* неусвідомлюваного психічного; дати *класифікацію* цих фактів; нарешті, намітити *проблеми*, які вивчалися і обговорювалися у зв'язку з останніми.

Всі неусвідомлювані процеси можна розбити на три великі класи: (1) *неусвідомлені механізми свідомих дій*; (2) *неусвідомлені спонукачі свідомих дій*; (3) *"надсвідомі" процеси*.

У перший клас - неусвідомлюваних механізмів свідомих дій - входять у свою чергу три різні підкласи:

- а) неусвідомлювані автоматизми;
- б) явища неусвідомлюваної установки;
- в) неусвідомлювані супроводи свідомих дій.

Розглянемо кожен з названих підкласів.

а) Під неусвідомлюваними автоматизмами мають на увазі зазвичай дії або акти, які здійснюються "самі собою", без участі свідомості. Іноді говорять про "механічну роботу", про роботу, при якій "голова залишається вільною". "Вільна голова" і означає відсутність свідомого контролю.

Аналіз автоматичних процесів виявляє їх двояке походження. Деякі з цих процесів ніколи не усвідомлювалися, інші ж пройшли через свідомість і перестали усвідомлюватися.

Перші складають групу *первинних автоматизмів*, другі - групу *вторинних автоматизмів*. Перші називають інакше *автоматичними діями*, другі - *автоматизованими діями, або навиками*.

До групи автоматичних дій входять або природжені акти, або ті, які формуються дуже рано, часто протягом першого року життя дитини. Їх приклади: смоктальні рухи, мигання, схоплювання предметів, ходьба, конвергенція очей і багато інших.

Група автоматизованих дій, або навиків, особливо цікава. Завдяки формуванню навичу досягається двоякий ефект: по-перше, дія починає здійснюватися швидко і точно; по-друге, як вже мовилося, відбувається вивільнення свідомості, яка може бути направлена на освоєння складнішої дії. Цей процес має фундаментальне значення для життя кожного індивіда. Не буде великим перебільшенням сказати, що він лежить в основі розвитку всіх наших умінь, знань і здібностей.

Кажучи про звільнення дій від свідомого контролю, звичайно, не треба думати, що це звільнення абсолютне, тобто що людина зовсім не знає, що вона робить. Це не так. Контроль, звичайно, залишається, але він здійснюється наступним цікавим чином.

Поле свідомості, як ви вже знаєте, неоднорідне: воно має фокус, периферію і, нарешті, межу, за якою починається область неусвідомлюваного. І ось ця неоднорідна картина свідомості як би накладається на ієрархічну систему складної дії. При цьому найвищі поверхи системи - найбільш пізні і найбільш складні компоненти дії - опиняються у фокусі свідомості; наступні поверхи потрапляють на периферію свідомості; нарешті, найнижчі і самі відпрацьовані компоненти виходять за межу свідомості.

Треба сказати, що відношення різних компонентів дій до свідомості нестабільне. У полі свідомості відбувається постійна зміна змісті: представленим в ній виявляється то один, то інший "шар" ієрархічної системи актів, складових дана дія.

Рух в один бік, повторюваний, це відхід вивченого компоненту з фокусу свідомості на його периферію і з периферії - за його межу, в область

неусвідомлюваного. Рух в протилежну сторону означає повернення якихось компонентів навіку в свідомість. Зазвичай воно відбувається при виникненні труднощів або помилок, при стомленні, емоційній напрузі. Це повернення в свідомість може бути і результатом довільного наміру. Властивість будь-якого компоненту навіку знов стати усвідомленим дуже важлива, оскільки воно забезпечує гнучкість навіку, можливість його додаткового вдосконалення або переробки.

Між іншим, цією властивістю навіки відрізняються від автоматичних дій. Первинні автоматизми не усвідомлюються і не піддаються усвідомленню. Більш того, спроби їх усвідомити зазвичай збивають дію.

Це остання обставина відбита в добре відомій притчі про стоногу. Стоногу запитали: "Як ти дізнаєшся, якою з твоїх сорока ніг потрібно зараз зробити крок?". Стонога глибоко задумалася - і не змогла рушити з місця!

В психології багато уваги приділялася проблемі *механізмів формування навіку*, яка має велике практичне значення.

Біхевіористи, вважали, що психологія повинна встати на службу практики і при цьому займатися зовнішніми діями людини і тварин, тому вони дуже багато досліджували це питання. Проте їх теорія і практика експериментування знаходилися в рамках дуже механістичних уявлень. Згідно цим уявленням навик виробляється за рахунок "торування" шляхів в мозкових центрах в результаті механічного повторення, або "зазубрювання", однієї і тієї ж дії. Про участь і роль свідомості в цьому процесі для біхевіористів, звичайно, не могло бути і мови.

Отже, вироблення навіку - це процес, що йде як би з двох протилежних сторін: з боку суб'єкта і з боку організму. Ми довільно і свідомо вибираємо з складних рухів окремі елементи і відпрацьовуємо правильне їх виконання. Одночасно, вже без участі нашої волі і свідомості, йде процес автоматизації дії. Цим ми зобов'язані вже власне фізіологічним властивостям і механізмам нашого організму. Він володіє таким чудовим даром: переймати на себе в ході автоматизації значну частину роботи, організовуваної свідомістю.

Добре відомо, що вищі форми зорового або слухового сприйняття вимагають тривалих вправ. Саме в ході тривалої практики виробляються, наприклад, такі здібності, як "читання" рентгенограм, сприйняття радіокоди Морзе.

Але можна взяти приклади з повсякденного життя. Спробуйте пригадати, як вам чулася іноземна мова на чужій мові: це був суцільний, нерозчленований потік звуків. А після навчання цієї мови ви почали сприймати її абсолютно інакше, чітко виділяючи слова і цілі фрази. Цим ви зобов'язані утворенню слухових автоматизмів.

У нашому звичайному сприйнятті миру важко побачити "чорнову роботу" неусвідомлюваних механізмів. Але за допомогою спеціальних прийомів вона може бути виявлена.

Річ у тому, що іноді, будучи поставлені в незвичайні умови, перцептивні автоматизми спотворюють сприйняття, тобто стають причиною ілюзій, і тим самим себе виявляють. Приведу приклад.

Неусвідомлюваний процес відноситься до групи автоматичних актів, які формуються без участі свідомості. Вже маленькі діти фактично використовують цю ознаку, не віддаючи собі в нім звіту. Та і дорослі його безпосередньо не усвідомлюють, а дізнаються про нього хіба що з підручників психології або керівництва по проектному малюнку.

Запитаємо себе, а чи є автоматичні процеси в розумовій сфері? Звичайно, є. Їх так багато, що відразу навіть важко вибрати який-небудь простий приклад.

Краще всього, напевно, звернутися до області математики. Саме там для нас найбільш очевидний процес послідовного нашарування все більш складних дій, умінь або знань на автоматизовані попередні "шари". Відхід більш елементарних дій на неусвідомлюваний рівень супроводжується моментальним "розсудом" того, що спочатку вимагало розгорненого процесу мислення.

На цьому ми закінчуємо знайомство з першим підкласом неусвідомлюваних механізмів і переходимо до другого - б) явищам неусвідомлюваної установки.

Поняття "установка" зайняло в психології дуже важливе місце, напевно, тому, що явища установки пронизують практично всі сфери психічного життя людини.

У радянській психології існує цілий напрям - грузинська школа психологів - яке розробляє проблему установки в дуже широкому масштабі. Грузинські психологи є безпосередніми учнями і послідовниками видатного радянського психолога *Дмитра Миколайовича Узнадзе* (1886 - 1950), який створив теорію установки і організував розробку цієї проблеми силами великого колективу.

Перш за все, що таке установка. За визначенням, це - готовність організму або суб'єкта до здійснення певної дії або до реагування в певному напрямі.

Відмічу, що мова йде саме про готовність до майбутньої дії. Якщо навик відноситься до періоду здійснення дії, то установка - до періоду, який йому передує.

Фактів, що демонструють готовність, або попередню настройку організму до дії, надзвичайно багато, і вони дуже різноманітні. Як я вже говорила, вони відносяться до різних сфер психічного життя індивіда.

Наприклад, дитина задовго до одnorічного віку, намагаючись узяти предмет, підстроює руку під його форму: якщо це маленька крихточка, то він зближує і витягає пальці, якщо це круглий предмет, він округляє і розводить пальці і так далі. Подібні перенастройки пози руки ілюструють моторну *установку*.

Спринтер на старті знаходиться в стані готовності до ривка - це теж моторна установка.

Якщо ви знаходитися в темній кімнаті і із страхом чекаєте чогось загрозливого, то іноді і справді починаєте чути кроки або підозрілі шорохи. Приказка "у страху очі великі" відображає явища перцептивної *установки*.

Коли вам дається який-небудь математичний приклад, виражений в тригонометричних символах, то у вас створюється установка вирішувати його за допомогою формул тригонометрії, хоча іноді це рішення зводиться до простих перетворень алгебри. Це приклад *розумової установки*.

Стан готовності, або установка, має дуже важливе функціональне значення. Суб'єкт, підготовлений до певної дії, має можливість здійснити його швидко і точно, тобто ефективніше.

Але іноді механізми установки вводять людину в оману (приклад необґрунтованого страху). Приклад, з старокитайського літературного пам'ятника.

"Пропаала у однієї людини сокира. Подумав він на сина свого сусіда і почав до нього придивлятися: ходить, як сокира, що вкрала, дивиться, як сокира, що вкрала, говорить, як сокира, що вкрала. Словом, кожен жест, кожен рух видають в нім злодія. Але незабаром та людина почала скопувати землю в долині і знайшла свою сокиру. На інший же день подивився на сина сусіда: ні жестом, ні рухом не схожий він на злодія".

Саме "*помилки установки*", які виявляються в помилкових діях, сприйняттях або оцінках, відносяться до найбільш виразних її проявів і раніше всього привернули увагу психологів.

Треба сказати, що не всяка установка неусвідомлювана. Можна свідомо чекати страшного - і дійсно бачити страшне, можна усвідомлено підозрювати людину в крадіжці сокири - і дійсно бачити, що він ходить, "як людина, що вкрала сокиру".

Але найбільший інтерес представляють прояви саме неусвідомлюваної установки. Саме з неї і почалися експериментальні і теоретичні дослідження в школі Д. Н. Узнадзе.

Основні дослід, які з'явилися відправною крапкою для подальшого розвитку концепції Д. Н. Узнадзе, проходили таким чином. Випробовуваному давали в руки дві кулі різного об'єму і просили оцінити, в якій руці куля більша. Більша куля, припустимо, давалася в ліву руку, менший - в праву. Випробовуваний правильно оцінював об'єми куль, і проба повторювалася: знову в ліву руку давали більшу кулю, а в праву - менший, і випробовуваний знову правильно оцінював об'єми. Знову повторювалася проба, і так п'ятнадцять разів.

Нарешті, в черговій, шістнадцятій, спробі несподівано для випробовуваного давалися дві однакові кулі з тією ж самою інструкцією: "порівняти їх об'єми". І ось виявилось, що випробовуваний в цій останній, контрольній пробі оцінював кулі помилково: він сприймав їх знову як різні за об'ємом. Установка на те, що в ліву руку буде даний більша куля, що зафіксувалася, *визначала*, або *направляла*, перцептивний процес: випробовувані, як правило, говорили, що в лівій руці куля менша. Правда, іноді відповіді були такі ж, як і в настановних пробах, тобто що в лівій руці куля більша. Помилки першого типу були названі контрастними *ілюзіями установки*, помилки другого типу - асимілятивними *ілюзіями установки*.

Д. Н. Узнадзе і його співробітники детально вивчили умови виникнення ілюзій кожного типу, але я не буду на них зараз зупинятися. Важливе інше - переконатися, що установка в даному випадку була дійсно *неусвідомлюваною*.

Безпосередньо це не очевидно. Більш того, можна припустити, що в підготовчих пробах випробовувані цілком усвідомлювали, що йдуть однотипні пред'явлення, і починали свідомо чекати такої ж проби в черговий раз.

Припущення це абсолютно справедливо, і для того, щоб його перевірити, Д. Н. Узнадзе проводить контрольний експеримент з гіпнозом.

Випробовуваного усипляють і в стані гіпнозу проводять попередні настановні проби. Потім випробовуваний прокидається, але перед тим йому вселяється, що він нічого не пам'ятатиме. Услід за пробудженням йому дається всього одна, контрольна проба. І ось виявляється, що в ній випробовуваний дає помилкову відповідь, хоча він не знає, що до того йому багато раз пред'являлися кулі різного розміру. Установка у нього утворилася і тепер виявилася типовим для неї чином.

Отже, описаними дослідом було доведено, що процеси освіти і дії установки типу, що вивчається, не усвідомлюються.

Д. Н. Узнадзе, а за ним і його послідовники надали принципове значення цим результатам. Вони побачили в явищах неусвідомлюваної установки свідомство існування персоною, "досвідомої", форми психіки. На їх думку, це ранній (у генетичному і функціональному сенсі) ступінь розвитку будь-якого свідомого процесу.

Можна різним чином відноситися до тієї або іншої теоретичної інтерпретації явищ неусвідомлюваної установки, але безумовний факт полягає в тому, що ці явища, як і розглянуті вище автоматизми, виявляють *багаторівневу* природу психічних процесів.

Перейдемо до третього підкласу неусвідомлюваних механізмів - в) неусвідомлювані супроводи свідомих дій.

Не всі неусвідомлювані компоненти дій мають однакове функціональне навантаження. Деякі з них *реалізують* свідомі дії - і вони віднесені до першого підкласу; інші готують дії - і вони описані в другому підкласі.

Нарешті, існують неусвідомлювані процеси, які просто супроводжують дії, і вони виділені нами в третій підклас. Цих процесів велика кількість, і вони надзвичайно цікаві для психології. Приведу приклади.

Отже, до групи процесів третього підкласу входять мимовільні рухи, тонічна напруга, міміка і пантоміміка, а також великий клас вегетативних реакцій, супроводжуючої дії і стану людини.

Багато з цих процесів, особливо вегетативні компоненти, складають класичний об'єкт фізіології. Проте, як я вже сказала, вони надзвичайно важливі для психології. Важливість ця визначається двома обставинами.

По-перше, обговорювані процеси включені в спілкування між людьми і є найважливішими додатковими (разом з мовою) *засобами комунікації*.

По-друге, вони можуть бути використані як *об'єктивні показники* різних психологічних характеристик людини - його намірів, відносин, прихованих бажань, думок і так далі. Саме з розрахунком на ці процеси в експериментальній психології ведеться інтенсивна розробка так званих об'єктивних *індикаторів* (або фізіологічних корелятивів) психологічних процесів і станів.

Чи відбувається неусвідомлювана передача інформації в буденному житті, в професійній діяльності? Звичайно, відбувається. Пригадаємо деякі види спорту, які вимагають точного узгодження рухів партнерів, наприклад, парне фігурне катання. Хоча це питання і не дослідився спеціально, з великою вірогідністю можна припустити, що дивовижна злагодженість у фігуристів досягається за рахунок взаємного сприйняття швидкоплинної м'язової напруги, перерозподілів тону, непомітних підготовчих рухів і тому подібне. Відмітимо, що свідомість спортсменів зазвичай зайнята художньою стороною виконання, так що взаємний обмін руховою інформацією, швидше за все, проходить на неусвідомлюваному рівні.

Важливо підкреслити, що емоційно-виразні супроводи подібних дій часто не усвідомлюються не тільки особою, що "індукує" сигнали цього роду, але і тим, хто їх сприймає.

Скільки разів вам, напевно, доводилося спостерігати, як одна людина переймає у іншого пози, жести, манеру говорити, абсолютно не помічаючи цього. Здатність неусвідомлюваних компонентів спілкування надавати на інше обличчя також неусвідомлювану дію є одним з найчудовіших їх властивостей. Можна думати, що властивість ця йде корінням в біологічні механізми наслідування і емоційного зараження, які грають провідну роль в комунікації тварин.

Сказаного, напевно, достатньо, щоб зрозуміти, чому в експериментальній психології відвіку робилися спроби виявити, і по можливості зареєструвати, неусвідомлювані компоненти дій і станів людини.

В даний час висока технічна оснащеність психологічного експерименту дозволила вивчити і застосовувати в цілях діагностики різних психічних станів людину (емоційного збудження, напруги, стресу, концентрації уваги і ін.) десятки об'єктивних індикаторів. Серед них і традиційні фізіологічні показники, такі як пульс, частота дихання, кров'яний тиск, електрична активність мозку і такі недавно вивчені індикатори, як, наприклад, мікрорухи очей, зінична реакція і ін.

Найлегше людині вдається контролювати зовнішні дії (слова, рухи і ін.), помітно важче - м'язову тоніку (позу, міміку, інтонацію). Нарешті, на останньому місці виявляються такі вегетативні компоненти дій, як сльози, тремтіння, зміни зіниці і тому подібне. З сказаного ясно, що малоусвідомлювані реакції можуть бути найбільш інформативними і, можливо, найбільш дієвими в плані передачі емоційних станів в процесі спілкування.

Звернемося до другого великого класу неусвідомлюваних процесів - неусвідомлювані **спонукачі свідомих дій**.

Ця тема тісно пов'язана перш за все з ім'ям Зігмунда Фрейда. Спочатку декілька слів про самого З. Фрейда.

Він прожив 83 року (1856 - 1939), і майже 80 років з них провів у Відні. Після закінчення медичного факультету Віденського університету З. Фрейд якийсь час пробув в Парижі, в клініці відомого у той час психіатра *Шарко*, а потім повернувся до Відня, де почав працювати як практикуючий лікар.

Незабаром після початку своєї лікарської діяльності він зайнявся розробкою теоретичних проблем особи і особливого методу лікування психічних захворювань, в основному неврозів. Як теорія Фрейда, так і його метод лікування, названий їм психоаналітичним, стали дуже популярні. Сам З. Фрейд вважається одним з найвідоміших психологів ХХ ст.

Проте відношення до теорії З. Фрейда і до його поглядів в цілому було дуже суперечливим. Його теорія як ніяка інша із самого початку піддавалася запеклій критиці і навіть засудженню.

З чим же пов'язано таке суперечливе відношення до творчості Фрейда? Одна з причин полягає в тому, що З. Фрейд був сам дуже суперечливий. Коли читаєш його тексти, то дивишся з присутності в них елементів прямо протилежного роду. З одного боку, він дуже уважний до фактів, можна сказати, великий знавець фактів. З ними він дуже коректно працює, цікаво узагальнює, висуває сміливі теоретичні положення і знову доводить їх фактами. З іншого боку, в його текстах зустрічаєш теоретичні побудови, практично нічим не обґрунтовані.

Треба сказати, що питомі ваги того і іншого компонентів дуже різні в різних його творах. І чим раніше написаний текст, тим більше коректної роботи з фактами, а чим пізніше - тим більше теоретичних спекуляцій. Виникає враження, що чим більше росла слава З. Фрейда, тим більше він починав вірити в те, що його побудови вірні, і ставав менш самокритичний.

До того ж треба додати, що критику своєї теорії він приймав як підтвердження останньої. Згідно його теорії людина не пропускає в свідомість всю правду про себе. Так само і людство, говорив Фрейд, не хоче прийняти його вчення про дійсну природу людини, і критика його теорії є робота тих же самих механізмів захисту і витіснення, які діють в індивідуальній психіці, але тільки в масштабі суспільної свідомості.

3. Фрейд був сучасником Ст. Вундта, В. Джемса і Е. Тітченера. Коли він почав створювати свою теорію, то виразно розумів, наскільки вона розходиться з традиційною психологією, тобто з психологією свідомості.

Говорять, одного разу він порівняв Вундта з легендарним велетнем, у якого була знесена голова, а він, в запалі битви не помічаючи цього, продовжував битися. Фрейд відмітив, що традиційна психологія, мабуть, убивається його вченням про сновидіння, але вона цього поки не помічає і продовжує повчати далі.

3. Фрейд володів непримиренним характером. Він розгубив майже всіх своїх учнів, які намагалися якось змінити або доповнити його доктрину. Оскільки психоаналіз пробиває собі дорогу з найбільшою працею, вважав він, кожен відступ слід розглядати як зрада.

Найбільш позитивний внесок Фрейда - описі і аналізі неусвідомлюваних причин деяких психічних явищ і дій.

Подібні факти були відомі і до Фрейда. Приведу опис ще одного цікавого випадку, що належить французькому психіатрові XIX ст. *III. Ріше*, який багато займався гіпнозом.

Які особливості феномена гіпнотичного для поста навіювання привернули його увагу? *По-перше*, неусвідомлюваність причин здійснюваних дій. *По-друге*, абсолютна дієвість цих причин: чоловік виконує завдання, не дивлячись на те, що сам не знає, чому він це робить. *По-третє*, прагнення підшукати пояснення, або мотивування, своїй дії. Нарешті, *по-четверте*, можливість іноді шляхом тривалих розпитувань привести людину до спогаду про дійсну причину його дії, принаймні так було у випадку з парасолькою.

На підставі аналізу подібних і багатьох інших фактів - про них я скажу пізніше - 3. Фрейд створив свою теорію несвідомого. Згодне їй в психіці людини існують три сфери, або області: *свідомість, передсвідомість і несвідоме*.

Типовими мешканцями *передсвідомої сфери*, на думку Фрейда, є приховані, або латентні, знання. Це ті знання, які людина має в своєму розпорядженні, але які в даний момент в його свідомості не присутні.

Ви, наприклад, дуже добре знаєте ім'я і по батькові своєї тітки або бабусі, але до того, як я згадала про це, актуально їх не усвідомлювали. Так само ви добре знаєте теорему Піфагора, але і вона не присутня постійно у вашій свідомості.

Таким чином, по Фрейду, психіка ширша, ніж свідомість. Приховані знання - це теж психічні утворення, але вони несвідомі. Для їх усвідомлення, втім, потрібно тільки підсилити сліди минулих вражень.

Фрейд вважає за можливе помістити цей зміст в сферу, що безпосередньо примикає до свідомості (у передсвідомість), оскільки вони при необхідності легкого переводяться в свідомість.

Що ж до області несвідомого, то вона володіє абсолютно іншими властивостями.

Раніше всього змісту цієї області не усвідомлюються не тому, що вони слабкі, як у випадку з латентними знаннями. Ні, вони сильні, і сила їх виявляється в тому, що вони роблять вплив на наші дії і стани. Отже, перша відмітна властивість несвідомих уявлень - це їх *дієвість*. Друга їх властивість полягає в тому, що вони насилу *переходять* в свідомість. Пояснюється це роботою двох механізмів, які постулював Фрейд, - механізмів *витіснення і опору*.

На думку З. Фрейда, психічне життя людини визначається його потягами, головне з яких - сексуальний потяг (лібідо). Воно існує вже у немовляти, хоча в дитинстві воно проходить через ряд стадій і форм. Зважаючи на безліч соціальних заборон сексуальні переживання і пов'язані з ними уявлення витісняються зі свідомості і живуть у сфері несвідомого. Вони мають великий енергетичний заряд, проте в свідомість не пропускаються: свідомість чинить їм опір. Проте вони прориваються в свідоме життя людини, набуваючи спотвореної або символічної форми.

Фрейд виділив три основні форми прояву несвідомого: це *сновидіння*, *помилкові дії* (забування речей, намірів, імен; описки, обмовки і т. п.) і *невротичні симптоми*.

Невротичні симптоми були головними проявами, з якими почав працювати Фрейд.

Згідно уявленням З. Фрейда, невротичні симптоми - це сліди витиснених травмуючих переживань, які утворюють у сфері несвідомого сильно заряджене вогнище і звідти проводять руйнівну роботу. Вогнище повинне бути розкритий і розряджений - і тоді невроз позбудеться своєї причини.

Звернемося до випадків прояву неусвідомлюваних причин дій в буденному житті, які в ранній період своєї наукової діяльності у великій кількості зібрав і описав З. Фрейд.

Далеко не завжди (і ви зараз це побачите) в основі симптомів лежить пригнічений сексуальний потяг. У повсякденному житті виникає багато неприємних переживань, які не пов'язані з сексуальною сферою, і проте вони пригнічуються або витісняються суб'єктом. Вони також утворюють афектні вогнища, які "прориваються" в помилкових діях.

У психоаналізі були розроблені ряд **методів** виявлення несвідомих афектних комплексів. Головні з них - це метод *вільних асоціацій* і метод *аналізу сновидінь*. Обидва методи припускають активну роботу психоаналітика, що полягає в тлумаченні безперервно продукованих пацієнтом слів (метод вільних асоціацій) або сновидінь.

З тією ж метою використовується вже частково знайомий вам *асоціативний експеримент*. Розповім про цей метод детальніше, оскільки він найбільш простий.

Ви вже знаєте, що в асоціативному експерименті випробовуваному або пацієнтові пропонують швидко відповідати будь-яким словом, що прийшло в голову, на слова, що пред'являються. І ось виявляється, що після декількох десятків проб у відповідях випробовуваного починають з'являтися слова, пов'язані з його прихованими переживаннями.

У нас немає можливості розбирати далі теорію і техніку психоаналізу, так само як і його критику. Все це вимагає спеціального курсу лекцій. Моя мета була лише познайомити вас з головним внеском З. Фрейда - відкриттям ним сфери динамічного несвідомого і описом форм його прояву.

Звернемося до *третього* класу неусвідомлюваних процесів, які я умовно позначила як "надсвідомі" процеси. Якщо спробувати коротко їх охарактеризувати, то можна сказати, що це процеси утворення якогось інтегрального продукту великої свідомої роботи, який потім "вторгається" в свідоме життя людини і, як правило, міняє її течію.

Щоб зрозуміти, про що йде мова, уявіть собі, що ви зайняті вирішенням проблеми, про яку думаєте день за днем протягом тривалого часу, що обчислюється тижнями і навіть місяцями або роками. Це життєво важлива проблема. Ви думаєте над якимсь питанням, або про якусь особу, або над якоюсь подією, яку не зрозуміли до кінця і яке вас чомусь дуже торкнулося, викликало болісні роздуми, коливання, сумніви. Думаючи над вашою проблемою, ви перебираєте і аналізуєте різні враження і події, висловлюєте припущення, перевіряєте їх, сперечаєтеся з собою і з іншими. І ось одного прекрасного дня все вияснюється - неначе пелена падає з ваших очей. Іноді це трапляється несподівано і як би само собою, іноді приводом виявляється ще одне рядове враження, але це враження як остання крапля води, що переповнила чашу. Ви раптом набуваєте абсолютно нового погляду на предмет, і це вже не рядовий погляд, не один з тих варіантів, які ви перебирали раніше. Він *якісно новий*; він залишається у вас і деколи веде до важливого повороту у вашому житті.

Таким чином, те, що увійшло до вашої свідомості, є дійсно інтегральним продуктом передуючого процесу. Проте *ви не мали чіткого уявлення про хід останнього*. Ви знали тільки те, про що думали і що переживали в кожен даний момент або в обмежений період часу. Весь же великий процес, який по всіх ознаках відбувався у вас, вами зовсім не простежувався.

Чому ж подібні процеси слід помістити *поза* свідомістю? Тому, що вони відрізняються від свідомих процесів, принаймні, в наступних двох важливих відносинах.

По-перше, суб'єкт не знає того кінцевого *висновку*, до якого приведе "надсвідомий" процес. Свідомі ж процеси припускають мету дії, тобто ясне усвідомлення результату, до якого суб'єкт прагне. По-друге, невідомий момент, коли "надсвідомий" процес закінчиться; часто він завершується раптово, несподівано для суб'єкта. Свідомі ж дії, навпаки, припускають контроль за наближенням до мети і приблизну оцінку моменту, коли вона буде досягнута.

Судячи по феноменологічних описах, до обговорюваного класу "надсознательних" процесів слід віднести процеси творчого мислення, процеси переживання великого горя або великих життєвих подій, кризи відчуттів, особові кризи і тому подібне

Підведемо підсумки. Свого часу З. Фрейд порівняв людську свідомість з айсбергом, який на дев'ять десятих занурений в море несвідоме. Ви знаєте, що під несвідомим Фрейд мав на увазі витиснені бажання, потяги, переживання. Розгляд всієї теми "Неусвідомлювані процеси" приводить до виводу, що, якщо свідомість і оточено "водами" несвідомий, то склад цих "вод" набагато різноманітніший.

Насправді, спробуємо зобразити людську свідомість у вигляді острова, зануреного в море неусвідомлюваних процесів. Внизу слід помістити неусвідомлювані механізми свідомих дії (I). Це - технічні виконавці, або "чорнороби", свідомості. Багато хто з них утворюється шляхом передачі функцій свідомості на неусвідомлювані рівні.

Нарівні з процесами свідомості можна помістити неусвідомлювані спонукачі свідомих дій (II). Вони мають той же ранг, що і усвідомлювані спонукачі, тільки володіють іншими якостями: вони витиснені зі свідомості, емоційно заряджені і час від часу прориваються в свідомість в особливій символічній формі.

І нарешті, процеси "надсвідомості" (III). Вони розгортаються у формі роботи свідомості, тривалої і напруженої. Результатом її є якийсь інтегральний підсумок,

який повертається в свідомість у вигляді нової творчої ідеї, нового відношення або відчуття, нової життєвої установки, міняючи подальший перебіг свідомості.